

dr sc Salih Fočo
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

UDK 338.124.4:316.42]

Ekonomska kriza i njene posljedice na zemlje u tranziciji

Sažetak

Ekonomska kriza je uvjetovala duboke društvene promjene koje se snažnije reflektiraju u nerazvijenim zemljama. Njihove vlasti nisu u stanju programirati procese ka željenom toku. Refleksije krize su mnogostuke i odražavaju se na sve tokove društvenog života. Ekonomske mjere su samo osnova za poduzimanje dubljih reformi u svim društvenim sferama, posebno u socijalnoj sferi. Otuda je i značenje socijalnog kapitala veće i značajnije, jer njim raspolažu građani i on nije pod kontrolom moćnih međunarodnih finasijskih institucija. Da bi se prevazišla kriza, nužno je da se poduzmu reforme ekonomskog, obrazovnog, ali i ukupnog socijalnog sektora koji je pod kontrolom domaćih vlasti.

Kriza je globalna, ali se reflektira lokalno i njene posljedice snose građani pojedinačno i to zavisno od ekonomske moći i finasijske situacije pojedine zemlje. Danas se mnogi teoretičari bave prevazilaženjem ekonomske krize, ali suštinske mjere su u sferi obrazovanja, zapošljavanja i socijalnih izdvajanja. S obzirom na specifičnosti djelatnosti i nadležnosti, nužna je i neizbježna intervencija države koja mora da iznova definiira socijalnu politiku i mjere socijalne zaštite, da programira i podstakne razvoj obrazovnog sistema i da vrši značajnije ulaganje, ne samo u sferu proizvodnje, već i u sferu nauke i progressa. Proklamovana reforma obrazovanja kroz Bolonjski proces ni izbliza ne nudi i ne odgovora potrebama vremena i zahtjevima

koje kriza pred obrazovni sistem postavlja. Zato su sve glasnije ideje o novom pristupu obrazovanju, napuštanju onog što je sterilno i što ne može biti nosilac naučnog i tehničkog razvitka.

Kako je sve počelo?

Poznati su počeci ali i uzroci krize koja se nije mogla lokalizirati i ograničiti na zemlje i prostore koje su je reproducirale i proizvele. Ozbiljni analitičari upozoravaju da je finansijska kriza zahvatila ne samo finansije i ekonomiju razvijenih zemalja, već se u eri globalizacije proširila na sve sfere društvenog života. Njeni počeci sežu u sedamdesete godine dvadesetog stoljeća, kad su zagovornici moći kapitala isti isisali iz proizvodnje i osnažili finansijske institucije. Naime, kapital koji je bio nosilac reprodukcije i napretka, stvaranja novih vrijednosti, izvučen je iz proizvodnje i prebačen u finansijska tržišta kapitala, banke i osiguravajuća društva. Koncentracija kapitala na taj način davala je lažnu sliku napretka i razvoja, finansijske snage i enormne dobiti. S obzirom na njegovu virtuoznost, vremenom se stvarala dubioza i privid nove vrijednosti kapitala, ne samo na tržištu razvijenih zemalja, već i zemalja u razvoju. Napuhani balon je eksplodirao, ali je iza sebe ostavio nekontrolirano tržište i velike posljedice za koje još uvijek nema valjanog lijeka. Vodeći ekonomski teoretičari, i ne samo oni, imaju različita viđenja, i uzroka krize, ali i efekte koji su poduzeti. Nisu sigurni u njihovu djelotvornost i ne garantiraju uspjeh. Ne zna se do kada i koliko će dugo recesija trajati, kad će se oporaviti privreda, kakve će sve posljedice uslijediti. Ono što se zanemaruje, jeste činjenica da danas ne postoje dva bloka i dvije ekonomije ili sistema koji bi se podupirali ili takmičili u svojim nakanama i napretku. Srušen je socijalizam, ali intervencionalizam državni nije nestao.

Danas su nekadašnji protivnici državne regulative i kontrole ekonomskih i finansijskih tokova, veliki zagovornici povratka države i njenog intervencionalizma koji je čak i u socijalizmu bio, na neki način, ograničen. Teoretičari se vraćaju

Marksu i njegovoj neprevaziđenoj formuli “roba – novac - roba”, stvaranju viška vrijednosti i zaštiti moći nosioca kapitala. Kao da su teoretičari prespavali dvadeseto stoljeće. Doduše, oni koji su znali za Marksova učenja iščitavali su ih u iskrivljenoj ideologijskoj slici analize društvenog stanja i društvenih procesa. Zato i ne čudi slogan “ponovo Marks”. To je, svakako, metafora traganja teoretičara, ne za izlaskom iz stanja koje je haotično i koje je, manje-više, ipak nekontrolirano, već za posljedicama i razmjerama krize koja se reflektira na ukupne socijalne, tj. društvene odnose.

Tokovi krize imaju svoju zakonitost i njoj se ne mogu oduprijeti vlade mnogih zemalja, bez obzira na silinu unošenja novog novca u finasijske tokove i direktni intervencionalizam u slobodno tržište i njegove zakonitosti ponude i potražnje. Finansijski i ekonomski kapital nije dovoljan da se stanje prevaziđe. Socijalni kapital je nešto što je nevidljivo i što može nositi prevagu u eri globalizacije u odnosu na finasijski kapital i smirivanje, odnosno ublažavanje posljedioca krize. Država je društvena, ali, i prije svega, socijalna tvorevina. Ima nevidljivu snagu i fetišizirane regule koje doprinose da se sistem i poredak održi. Vlasti mogu opstati ili se promijeniti, socijalni sistem je nužnost života ljudi u zajednici. Taj kapital je nešto što ima trajniju formu i obavezu od brzine finasijskog kapitala i dobiti. U ekonomskoj krizi je malo dobitnika, mnogo gubitnika; u sferi socijalne jednakosti je mnogo pravednika koji se bore za demokraciju i ljudsku slobodu. Oslobođanje od moći kapitala ide sporo, s velikim posljedicama ne samo po čovjeka, već i po sistem, poredak i vlast. Ko će odnijeti prevagu, ostaje da se vidi.

Posljedice krize po bosanskohercegovačko stanovništvo

Ekonomska kriza koja je zahvatila razvijene, ali i zemlje u razvoju, snažno se reflektira i na nas. Velike krize nikog ne ostavljaju po strani; to je era globalizacije

koja sobom nosi prednosti, ali i posljedice. Bosna i Hercegovina nije izolirana iako je njena materijalna i finansijska moć ograničena i nedostatna da bitnije usmjerava njene tokove i nalazi izlaze iz stanja u koji je dovedena. Ovo napominjemo kao činjenicu, jer se privredna struktura nije još ni od ratnog razaranja oporavila, a zapala je u novu recesiju i izazove, nemajući adekvatne kapacitete da se nosi i suprotstavlja. Istini za volju, kriza se navidljivije reflektira kroz ekonomski sistem, kroz potrošački ambijent, ali i kroz socijalni status stanovništva, jer veliki broj građana ostaje bez posla, a time i bez izvora prihoda. Kriza je, istovremeno, i šansa za nerazvijene zemlje da poduzmu niz mjera koje će omogućiti racionalniju organizaciju, ali i da uspostave iznova svoj ekonomski i socijalni sistem na prednostima s kojim raspolažu.

S obzirom na sveobuhvatnost krize, većina vlada pokušava naći načina da ublaži njene posljedice na stanovništvo i njihov materijalni i socijalni položaj. Neke od tih zemalja ulažu dodatna sredstva kojim raspolažu za ublažavanje posljedica ili pak u podsticanje rada i razvoja, kako bi se sačuvalo što više radnih mjesta i kako bi građani tih država imali egzistenciju. S pravom bismo mogli konstatirati da nema odgovorne vlade koja nije sačinila niz mjera i postupaka i koja nije suočena sa stvarnim činjenicama i pokazateljima obima i dimenzije privrednog i finansijskog poremećaja. Bolji analitičari znaju da je kriza produkt razvijenih zemalja i da su je one i njihovi finansijski sistemi generirali. Također je poznata činjenica da će mnogo veće posljedice imati i osjetiti građani nerazvijenijih zemalja.

Bez obzira na moguća opravdanja, izgleda, naše vlasti nisu svjesne stanja i dubine koja je zahvatila sve pore društvenog i privrednog života. Prvo su prešutkivali i zataškavali obim i dinamiku krize. Nisu raspolagale podacima i pokazateljima koji ih upućuju na dimenzije i razmjere koja se, sasvim sigurno, proširila i zahvatila sve privredne, ali i društvene subjekte i sisteme, a time i građane Bosne i Hercegovine. Navedena konstatacija je utoliko značajnija ako se ima u vidu

ionako mala, ili slaba, zaposlenost, relativno nizak nivo investicija i prevelika zaduženost građana. Ekonomska kriza pomno pokazuje da naše vlasti ne vladaju procesima i odnosima, već da se služe najprimitivnijim oblicima vladanja, gdje se upravlja ljudima a ne procesima. Ta vladavina se ostvaruje pomoću monopola, ne sile, već manipulacije, ideologizacije iskrivljivanja slike stvarnosti i proizvođenjem konflikata različitog intenziteta, koji ne doprinose da se pitanja od interesa za građane rješavaju. Takva vlast djeluje parcijano, dezorjentirano, bez programa i strategije rješavanja pitanja koja su u njenom domenu i nadležnosti. Vlade, umjesto da vladaju, proizvode krizu svog rada i ostanka, šire nepovjerenje, apatiju, bezizlaznost i beznade. Stanje haosa je otud koncept vladanja koji je već duže vrijeme na sceni, a ne rješavanje pitanja od interesa za građane i njihove privredne i društvene subjekte. Time se amnestiraju za svoje poteze, nemajući odgovornost za vršenje vlasti pred građanima i biračima. Nisu im na raspolaganju sredstva kojim mogu ostvarivati i realizirati svoju strategiju. A glavni nedostatak se ogleda u odsustvu političke podrške za rad. Pored nedostatka političke podrške i jasne strategije, vlasti nemaju na raspolaganju mehanizme koje su normalni za njihov rad. Finansijski sektor i kapital kontroliraju strani faktori. One posežu za traženjem pomoći da same sebe izdržavaju. Kako je onda moguće očekivati da pomognu privredne subjekte i građane. Ni jedna banka nije u kontroli i na raspolaganju domaćim vlastima. Snažan mehanizam vladanja dat je drugom i ko zna pod kojim uvjetima. Vlast nije više ni partner stranim bankama, ona je samo njihov komitent i dužnik. Stoga je razumljivo zašto vlasti vladaju ljudima, a ne ekonomskim i finasijskim procesima, kao što to rade sve razvijenije i demokratske vlade.

Ono za šta ne postoji opravdanje, jeste činjenica da kod nas vlasti nemaju ni podataka o stanju privredne strukture i njihovim teškoćama i potrebama, a da ne govorimo o finasijskim tokovima i zaduženostima građana. Ako nemaju mehanizama, to ne znači da imaju opravdanje za nedostatak podataka i da ne znaju

kakvo je stanje privrede i kolika i kakva je zaduženost građana. One mehanizme i mjere koje vlade mogu preduzeti očito ili ne znaju ili ne žele.

Da bi se aktivno suprotstavili krizi i da bi našli izlaz, vlasti u BiH moraju promijeniti vrijednosni sistem ili matricu svog funkcioniranja po kojoj je nacija glavni kriterij vrijednosti. Umjesto iluzornih i emocionalnih koncepata, nužno je ponuditi ekonomska rješenja koja su u interesu građana, a time i države. Zbog toga je neophodno prići definiranju nacionalnih ciljeva zemlje u kojim je egzistencija, rad, vrijednost, privlačenje stranih ulaganja, obrazovanje i stvarlaštvo na prvom mjestu. U realizaciji tih ciljeva, bez obzira na parcijalne domete, vlasti će djelovati jedinstveno i na dobrobit svih građana. Da bi se ublažile, bar donekle, posljedice finasijske krize, nužno je liberalizirati tržište rada i to svih kategorija i oblika. Država svojim mjerama može dopustiti slobodu rada i stvoriti ambijent u kome će podsticati građane na rad i slobodno ulaganje i plasiranje vlastitog, ali i stranog kapitala. Umjesto ambijenta rada, vlasti svih nivoa oblikuju socijalnu politiku kao potrošnju koja se svodi na davanja, a ne na investiranje. Obećanja i mjere koje su neizdržive za privredu i radnike, a odnose se na prava boraca, branitelja, penzionera i drugih skupina koje ne privređuju već troše, nužno je svesti u okvire otvaranja mogućnosti njihovog rada pod povoljnijim uvjetima, a ne samo davanja i zahvatanja kvalitetnog novca iz privrede, koji ide u potrošnju. Vrući novac, kojim se danas kupuje socijalni mir, dodatno usložnjava ekonomsku krizu i dodatno opterećuje i privredu i građane. Nužno je učiniti raskid s prošloću i otvoriti perspektive radu, a ne raznim preprekama i administrativnim mjerama onemogućavati svaki vid rada i privređivanja.

Pored liberalizacije tržišta rada, nužno je uspostaviti stimulativnu poresku politiku, a ne represivnu, kakva je na djelu. Za poreski sistem, svaki privredni subjekt je delikvent i objekt za uništavanje, tj. onemogućavanje poslovanja. Umjesto servisa privrede i građana, poreski organi su represivno-likvidatorski mehanizam

koji u svom radu ima mjeru onemogućavanje rada privrednog subjekta. Takav represivno-agresivni mehanizam ne poznaje novija povijest poreskog sistema, kao što je model koji je instaliran kod nas. Ako je Konvencija o ljudskim pravima sastavni dio Ustava BiH, onda je pravo na rad osnovno i temeljno ljudsko pravo. Nikakav organ, bez obzira na njegovo nominalno ime, nema pravo onemogućavati ljudima pravo na rad i zaradu. Svako zatvaranje radnje ili pravnog subjekta od strane poreskih organa, tj. Vlasti, je u stvarnosti neustavni akt i čin usmjeren na kršenje ljudskih prava i njihovog dostojanstva. Poreska politika treba biti podsticajno-usmjeravajuća i konsultantski stručna institucija privrednih subjekata i građana. Arogancija koja vlada u sferi poreske politike proizilazi iz činjenice da one djeluju dezorijentirano i besciljno kao bi se namirila budžetska sredstva, bez obzira na cijenu i posljedice po strukturu privrede i građana. Nerealnim, a uskoro i nemogućim, izdvanjima iz budžeta, vlasti odlažu probleme, kupuju socijani mir i stvaraju još veće dubioze koje će se kao bumerang vratiti građanima, odnosno svim socijalnim kategorijama stanovništva.

Ne mogu se zatvarati oči pred stvarnošću. Vlast je u funkciji građana i privrednih i društvenih subjekata. Zato treba vladati stvarnim stanjem i pokazateljima. Nužno je da zna koje mjere može poduzeti i s kakvim efektima. Ambijent nije uvjetovan njenom nemoći, već neznanjem i nehtijenjem. Zato je nužno da vlast poduzme niz mjera koje stimuliraju rad, a ne potrošnju, da stvori povjerenje građana i privrednih subjekata u svoje mjere i namjere, da budu saučesnici procesa krize koji će moći kontrolirati bar one mjere i efekte koji su u njihovoj nadležnosti i mogućnosti. I, konačno, vlasti su u prilici da na adekvatan način, ne samo sačine antirecesijske programe, već umjesto raznih smanjenja trošenja na izdržavneje administrativnog aparata, stvore efikasne i funkcionalne institucije koje su potrebne vremenu i uvjetima novog načina realizacije obaveza i prava koje imaju na različitim nivoima. Na taj način bi se vratilo povjerenje građana u vlast, a same instiucije države bile bi efikasnije i funkcionalnije. U suprotnom,

vlast u budućnosti neće imati ko birati. Mladi i spobni građanani će napustiti zemlju, a privredni subjekti svoje poslovanje prenijeti u one države koje imaju razumijevanja i povjerenja u njihov rad i poslovanje.

Stvaranje uvjeta za prevazilaženje krize i usmjeravanje tranzicijskih procesa

Nije samo vlast odgovorna za stanje i procese, za mjere i akcije. U promjenu stanja i ambijeta, a time i odnosa, veoma važnu ulogu imaju i svi drugi društveni subjekti. Stanje apatije i agonije može se prevazilaziti samo ako stanja i situacije, i ekonomske i političke, postanu svjesni svi građani i ako doprinose da se stanje mijenja. Bosanskohercegovačko društvo je veoma konzervativno, privredno nerazvijeno i neprilagođeno za nove tehnološke poduhvate. U sadašnjoj strukturalnoj biti, nije naklonjeno transparentnosti za način poslovanja i privređivanja, u kome je privatno i jasno uređeno vlasništvo pravo i osnova njegovih imatelja, nije spremno na novo i neizvjesno. To je naslijeđe prošlosti i otpora privatnoj svojini koje je u biti logike funkcioniranja i nadmoći kolektiviteta na ovim prostorima. Zato je tranzicija veoma spora, prati je enormna količina otpora, svjesnog i nesvjesnog od običnih ljudi koji se boje posljedica promjena. To stanje otežava i nepodnošljiva količina razaranja i nasilja, koje se prakticira i nastavlja i nakon završetka tragičnog rata, što rezultira novim nepovjerenjem u ponuđene promjene, koje su, manje-više, bile tragične. Nasilje je postalo dio običajnosti i ono se prakticira, kako od strane individua - tako i od nominalnih subjekata moći, sve do institucija vlasti. Istina, metode nasilja se transformiraju i postaju teže uočljive. Umjesto direktnog kršenja ljudskih prava i sloboda, nepoštivanja i onemogućavanja raspolaganja i korištenja imovinom od strane građana, tj. njihovih stvarnih vlasnika, upotrebljavaju se metode opstrukcije i administrativnog osporavanja kroz neblagovremenost i šutnju u postupku uprave, do direktnog administrativnog onemogućavanja niza prava, koja nisu na zakonu utemeljena. To, u stvari, govori da

su država i njeni upravni organi najveći kršitelji prava i osnovni eksponenti onemogućavanja sloboda građana. Iz rečenog proizilazi konstatacija da u Bosni ne vlada zakonitost i da se sporo uspostavlja i ustanovljava pravna država i vladavina prava, prakticira se nasilje i forme koje država treba da suzbija a ne da ih sama podstiče. Da država nije pronašla svoj moralni kod, potvrđuje niz njenih akcija, kao i sama činjenica da nema jasan i konzistentan reformski program niti politički kurs koji bi je vodio i usmjeravao njene mjere.

Tranzicija, a time i izlazak iz stanja krize, je po svom određenju sveobuhvatan proces koji se ne može odvijati na parcijalnoj ravni, već zahtijeva osmišljen i jedinstven koncept pretvorbe i zamjene jednog društvenog sistema drugim. To znači promjenu vrijednosti na kojima počiva novi sistem, promjena ponašanja i funkcija koje pojedinci i institucije imaju, do institucionalno funkcionalne uspostave poretka. Kao što se god zgrada ne može graditi bez idejnog i izvedbenog projekta, tako se i tranzicija ne može odvijati samo u sferi vlasničke pretvorbe bez sveopćeg koncepta, instaliranja novog društvenog sistema i njegovih vrijednosti, snaga koje taj novi sistem održavaju i koje su osnovni generator njegove uspostave i funkcioniranja. Sa sigurnošću se da konstatirati da tranzicijski proces u BiH nije shvaćen ozbiljno i da nije sačinjen izvedbeni projekt ni u pogledu političke transformacije i demokratizacije društvenih odnosa, niti pak u uspostavi novog institucionalnog sistema. Mnogi nositelji političkih funkcija i usmjerivači procesa, u stvari, kao jedini programski cilj vide prihvatanje standarda i kriterija koji znače mogućnost članstva u Evropskoj uniji. To su samo kriteriji koje treba zadovoljiti, ali obuhvatnost i brzina promjena, uspostva modela sistema u sferi ekonomije i društvu uopće, te dinamika njegove realizacije, stvar je vlastitih snaga i izbora, primjerenog stupnju razvoja zemlje i njenim materijalno-prirodnim, demografskim i drugim uvjetima. Zato se uspostavljanje ekonomskog sistema na novim osnovama stalno spotiče u legalitetu, ali i u kočenju uspostave onog što bi trebalo biti samo prateći model i obrazac nove društvene strukture. Za takvo stanje moglo bi se naći bezbroj

argumenata i opravdavajućih razloga. Međutim, oni bi bili validni ukoliko bi postojala alternativa i ukoliko se ne bi radilo o sudbini svakog građanina. Dakle, proces promjena je interes svih građana, a ne samo političkih elita. Međutim, to nije doprlo do njih i zato građani u tranzicijskom procesu umjesto aktivne uloge imaju sporednu i marginalnu. I u onom dijelu gdje građani imaju interes, vladajući politički establišment zamagljuje stvari ili ih pušta u nedogled da same sebe obespredmete i da za takve aktivnosti građani izgube interese.

Proces promjena se kod nas svodi na proces vlasničke pretvorbe, a ne ukupnu transformaciju jednog društva i sistema u novo stanje i ponašanje, nove vrijednosti i osnove, novu logiku i stil ponašanja i poimanja prava i pravne norme i samu poziciju i institucionalizaciju države. Dakle ne može se parcijalno sistem posmatrati; mora biti osmišljen red poteza koji će dovesti do određenog cilja. Upravo je ključni problem naše zemlje u tome što snage koje generiraju promjene nemaju cilj koji hoće ili žele ostvariti. Deklarativnost je osnovni cilj, sadržaj je rascjepkan i lokaliziran, stanje privremenosti je osnovni domet vlasti koja je nesigurna i sama egzistira kao efemernost, nasuprot političkih neformalnih centara koji je legaliziraju i u čijoj je stvarno funkciji. Vlast nije okrenuta građanima, već sama sebi kako bi u konstalaciji neprirodne konstiuacije sama opstala i vegetirala kao iluzija da postoji sistem odgovornosti. U BiH je vlast stalno u krizi, nikad u prosperitetu i svom sadržajno predmetnom konceptu. Njenu krizu izazivaju upravo snage koje je konstiuiraju, stalnim nesuglasticama i manipulacijama kako bi stvarali privid rada i aktiviteta i kako bi opravdali mandat i legalitet. U suštinskom smislu, ona ne otvara prostor za rad i perpektive privrednog razvitka i ekonomskog oporavka. Ona je okrenuta ideološkim nesuglasticama, iluzijama i međunarodnim instituucijama kako bi obezbijedili sredstva za svoj opstanak i funkcioniranje aparata prisile. Aparat prisile i uprave je nesrazmjern ekonomskoj moći privrede i građana. Kao ilustracija, potvrđuje činjenica da se skoro sedamdeset posto GDP troši na javne rashode, to jest za aparat neefikasne, inertne, kompromitirane, pa i nelegitimne

vlasti, koja delegitimira poredak i koja više onemogućuje nego stvara uvjete privrednom sistemu i pravima građana.

Da bi se obezbijedio konzistentan tranzicijski proces i izlaz iz stanja krize, nužno je da država BiH funkcioniра kao jedinstvena cjelina. Tu se upravo ogleda glavni problem. U sadašnjim uvjetima, BiH kao država ne funkcioniра. Ni jedna vlast nema legislativnu moć da generira dinamiku pozitivnih procesa, dinamiku i ciljeve promjena na čitavom teritoriju. Na nivou BiH, ne postoje ni snažne institucije niti politička saglasnost za značajne promjene.

Kriza i obrazovanje

Nije samo u krizi ekonomski sistem, već i drugi sistemi ili podsistemi, kako bi to funkcionalisti objasnili. U našim uvjetima, obrazovanje je bez cilja i upotrebljivog znanja. Privredni kapaciteti ne određuju sadržaj obrazovanja niti usmjeravaju potrebne obrazovnih institucija. Obrazovanje služi samo sebi, razvija neloyalnu konkurenciju, reproducira kadrove koji nikome ne trebeju i time stvara veliku iluziju važnosti i značenja obrazovanja. Umjesto temeljite analize stanja u obrazovanju, i na bazi stavnih pokazatelja i potreba poduzimanje mjera, otvaranja široke rasprave o kadrovskom potencijalu koji je najveći kapital jedne zemlje, kod nas se obrazovni sistem urušava. Urušavanje je počelo ratom, a potom u posljednjih petnaestak godina nastavlja putem parcijalizacije obrazovanja, segregacije, zatvaranja u lokalne razine i osnivanjem bezbroj nekompetentnih obrazovnih institucija. Da apsurd bude veći, danas se ne zna koji je program važeći, ko ga koncipira i donosi, na kojim vrijednostima on počiva, kako se uspostavlja i ostvaruje društvena kontrola, odnosno vrijednosni sistem. Famosni eufemizmi kao što su “humano preseljenje,” za najteži oblik etničkog čišćenja uveden je i termin “dvije škole pod jednim krovom” sa značenjem ne etničkog nastavnog sadržaja, već etničkog nepodnošenja i obrazovanja na osnovama mržnje, netolerancije i

nepriznavanja drugog i drugačijeg. Da apsurd bude veći, promotori takvog segregacijskog obrazovanja su političke grupacije koje vrše vlast već skoro petnaest godina i koje bez ikakvih posljedica i po svoje izborne rezultate, ali i po sudbinu mladih, kreiraju politiku podjele. Na tim osnovama dobijaju izborni legalitet.

Sve nedorečenosti i protivrječnosti vješto se trpaju pod demokratski etos, koji tako postaje izgovor za nečinjenje ili nesnalaženje u novim tranzicijskim uvjetima. Sistem vrijednosti danas je potpuno upitan ili, preciznije rečeno, neizgrađen i zato se može stanje opravdavati. Dugoročno gledano, to je s velikim posljedicama i po mlade ljude, ali i po političke strukture. U konstelaciji poremećenih vrijednosti, Bosna i Hercegovina kao država će i dalje tehnološki, ali i kadrovski, zaostajati i tonuti u dalje siromaštvo, a mladi ljudi će biti sve manje upotrebljivi kao nosioci progresa na novim osnovama i izazovima vremena. Obrazovanje je jedan od najvažnijih sfera društva i prevladavanja krize u toj sferi je u suštini izlaz iz stanja u koje je društvo dospjelo. Krizu mogu prevazići sposobni i obrazovani kadrovi.

Bolonjski proces u krizi

U sferi visokog obrazovanja, nastala je euforoja koja se ogleda u verbalnim izjavama i potezima da je uveden i uspostavljen Bolonjski proces studiranja. Reklo bi se, ništa novo, s obzirom da su proces promjena načina i sadržaja studiranja prihvatile skoro sve zemlje Evropske unije. Međutim, u sadržinskom smislu postoje velike razlike u načinu studiranja i primjeni Bolonjskog procesa kod nas i u zemljama razvijene Evrope. Te razlike se ogledaju, prije svega, u sljedećem: u sferi visokog obrazovanja kod nas, i to na svim univerzitetima, nekritički se prišlo Bolonjskom procesu. Umjesto kvalitete i podizanja standarda obrazovanja, naši univerziteti su zatonuli u administrativne šeme iz kojih ne znaju naći izlaz. Umjesto promjene nastavnih sadržaja i povećanja kvaliteta studija i nastave, dobili smo

normativizam i proceduralne forme koje su, umjesto kreacije novih znanja, prevagnule ka nominalizaciji, neracionalizaciji i rušenju dostignutih obrazovnih standarada u ranijem periodu. Razvijene zemlje su svoj obrazovni sistem prilagodile potrebama ekonomskog i društvenog sistema, smanjile neracionalne programske sadržaje i povećale upotrebljivost obrazovanja i znanja. Kod nas, ni jedan od bitnih elemenata nije uspostavljen niti postavljen kao cilj. Prolaznost nije kvaliteta, procedure nisu smanjenje neracionalnih i neupotrebljivih znanja. Nove tehnologije traže upotrebljivija i primjenjivija znanja kojih mi nemamo. I konačno, školujemo kadrove za nepoznate subjekte i privrednu strukturu koja je nerazvijena ili nema potrebe za kvalitetnim i upotrebljivim znanjem. Hiperprodukcija obrazovnih programa i sadržaja su niskog kvaliteta, bez akreditacije i naučno osmišljenih sadržaja i ciljeva, koji podrazumijevaju cjelinu obrazovnog profila.

Visoko obrazovanje je krenulo putem s kojeg povratka nema, ka sunovratu. Vjerovatno će radikalni zahvati i privatni fakulteti i univerziteti konačno odnijeti prevagu i naći izlaz iz sadašnjeg začaranog kruga. Vjerovatno je to nekom i bio cilj. Zato su u pravu kritičari koji kažu da intelektualci nisu znali naći put kojim će sami ići. Efekti su pogubni po mlade ljude, konzumente znanja. Stare navike, s novim šematizmom i pragmatizmom, bez stvarnog novog sadržaja i kvaliteta, doprinijeće da državni univerziteti budu marginalne obrazovne institucije.

Kako prevazići stanje krize?

Kako naći put izlaska iz krize, pitanje je koje je i teorijske, ali i praktične naravi. Za sada, ne postoji jedinstvena formula. Svaka zemlje za sebe traga za mjerama i putevima oporavka i privrede i društva. Da bi se mogle poduzeti ili programirati mjere i postupci, nužno je poći od spoznaje o stvarnoj dimenziji i uzrocima krize, o mogućnostima i potencijalima s kojim raspolaže neka zemlja. Ekonomski teoretičari su uspostavili i dugoročne i kratkoročne strategije upravljanja

i programiranja krize i njenog prevladavanja. S društvenog aspekta se postavlja pitanje ko je nosilac promjena, koje snage i akteri, u kom smjeru one idu. Poznata je istina da promjene ne znače i nešto bolje. Za takav tok potreban je koncept, organizacija i vizija. Za retrogradne promjene dovoljna je stihija, apatija, mržnja. Historija je učiteljica života; u našim uvjetima, ona postaje vizija, ali u iskrivljenom ogledalu. Iz historije se uzimaju pouke kako se stvari ne bi ponavljale, a kod nas se one upravo interpretiraju u svjetlu izravnavanja računa u sadašnjosti za dešavanja u prošlosti. Napustiti utabani kod negativnog kretanja mnogo je teže od izazova i napretka koncipiranog u izlaznoj strategiji. Snagama koje nude retrogradnost ne odgovara promjena. One žele držati svoje sljedbenike u rezervatima nacionalnih ideologija kao instrument za manipulaciju i ostvarivanje programskih sadržaja koje je drugi svijet napustio i okrenuo se napretku, demokraciji i ljudskim pravama, iz čega su se razvile i demokratske slobode i demokratski sistemi i tipovi vlasti. Samo demokratske vlasti imaju snage suočiti se s istinom i spoznajom o sebi. Zato su one u stanju programirati promjene u željenom pravcu i biti u funkciji svojih građana i njihovih interesa i potreba. Dakle, kriza je i šansa za izlazak iz stanja koje je neodrživo. Izlazak ili suprotstavljanje njenim efektima, znači zaokret u strukturalnim društvenim vrijednostima i načinima realizacije funkcija koje imaju institucije društva i države. Najsnažniji nositelji promjena su političke snage koje imaju tu zadaću, ali koje nude viziju svojih nastojanja u procesu mijenjanja stvari i odnosa. Građani su ti koji biraju ponuđeno, koji legitimiraju politiku i njene predstavnike. Konačno, oni su odgovorni ne samo za izbor, već i za sudbinu, ne više svoju, već svog potomstva i generacija koje žele ubrzane procese progresa i napretka.